

Het Binnengasthuisterrein

Toen het Binnengasthuis na ruim vier eeuwen ziekenzorg zijn gebouwen verliet, liet het een een uniek voorbeeld van een negentiende-eeuws ziekenhuiscomplex achter. Het terrein, dat in zijn vorm en structuur een voortvloeiende is van ruim vier eeuwen ontwikkelingen, heeft altijd zijn gesloten karakter gehad. Mede door de ontwikkelingen aan de randen van het gebied in combinatie met een beperkte ruimte in het gebied is er een bijzondere gesloten structuur ontstaan waarin de ontwikkelingen vanaf zijn oorsprong als klooster zijn terug te vinden. De huidige voornemens van de UvA om op het Binnengasthuisterrein een nieuwe Universiteitsbibliotheek te bouwen, ten koste van de voormalige Tweede Chirurgische Kliniek, het voormalige Zusterhuis gelegen tussen de Nieuwe Doelenstraat de Vendelstraat en de Binnengasthuisstraat, en Oude Turfmarkt 129 tot 139, druist in tegen het historisch geroeide bijzondere karakter van het gebied. De schaalvergroting als voorgesteld sluit niet aan bij geschiedenis van het Binnengasthuis en zijn omgeving.

Een religieuze start.

Tot de alteratie van 1578, toen het stadsbestuur de kerkelijke bezittingen annexeerde, huisvestte het Binnengasthuisterrein twee nonnenkloosters. De ontwikkeling van het terrein begint met de stichting in 1389 en 1403 van respectievelijk het klooster van de Oude Nonnen (St. Mariavelde ten Nyen Lichte) en dat van de Nieuwe Nonnen (St. Doinysius ter Leyen). Voor die tijd vormde de Grimburgwal de zuidelijke stadsgrens. Tussen beide kloosters lag de Nonnenvaart in het verlengde van de huidige Oudezijds Achterburgwal. De Oude Nonen woonden aan de oostzijde van de vaart, de Nieuwe Nonnen zaten aan de westzijde. De kloosters en hun tuinen, zijn duidelijk te zien op de kaart van Cornelis Antonisz uit 1544.

Het Binnengasthuis

Na de opheffing van de kloosters kregen de kloostercomplexen de functie van ziekenhuis. Het Onze Lieve Vrouwegasthuis aan de Nieuwendijk en het St. Pietersgasthuis aan het Rokin verhuisden naar het vrijgekomen gebied. Na enige tijd ging het Onze Lieve Vrouwegasthuis op in het St. Pietersgasthuis dat vanaf 1635, na de bouw van het Buitengasthuis bij de Overtoom, het Binnengasthuis werd genoemd. Van klooster naar gasthuis betekende echter geen omslag van gesloten naar openbaar. Het gasthuis bleef een geïsoleerd gebied hetgeen versterkt werd doordat de regenten van het gasthuis de randen liet bebouwen met kapitale woonhuizen. In 1642 bijvoorbeeld, bouwde de befaamde Amsterdamse bouwmeester Philips Vingboons 9 huizen aan de Oude Turfmarkt. Aan de Kloveniersburgwal en de in 1631 ontstane Nieuwe Doelenstraat verschenen eveneens kapitale woonhuizen, allen in het bezit van het gasthuis. Achter deze fraaie rand bleef de binnenwereld van het gasthuis verborgen.

In 1808, tijdens de Franse overheersing werd het gasthuis gedwongen delen van zijn bezit aan de rand aan de staat te verkopen. Na het vertrek van de Fransen verkocht de Nederlandse regering de panden, onder andere aan de in 1814 opgericht Nederlandse Bank. Het zou de verdere ontwikkeling van het Binnengasthuis sterk beïnvloeden want de resterende ruimte was beperkt.

Een 19de-eeuws ziekenhuiscomplex

Het gasthuis onderging met name vanaf 1730 verder verandering en verbetering, de 19de eeuw bracht voor het gebied pas echt ingrijpende wijzigingen met zich mee. Gestuurd door de komst van de moderne medische wetenschap, werd broksgewijs het gasthuis in de periode

1870-1913 vervangen door een nieuw complex. Vooral de vestiging van de Klinische school als basis van de faculteit der geneeskunde van het Athenaeum Illustre in 1828 heeft een impuls tot vernieuwing van de verouderde faciliteiten gegeven. Diverse monumentale gebouwen kwamen tot stand van vermaarde architecten als Godefroy, de Greef, Springer, Leghuyt, Poggenbeek, en Van der Mey. Het gesloten karakter van het Binnengasthuis bleef hierbij bewaard. De diverse panden zijn aan elkaar gerelateerd en vormen een fascinerende collage. Inmiddels had de kersverse Gemeente Universiteit, in 1877 opvolger van het Athenaeum Illustre, het complex overgenomen. In 1883 besloot het gemeentebestuur dat het Binnengasthuis een academisch ziekenhuis zou worden.

De rand in beweging

Grootschalige vernieuwing vond ook plaats aan de Oude Turfmarkt waar de Nederlandse bank in 1868 een nieuw kantoor liet bouwen door de architect W.A. Froger. In 1842-43 was op de plaats van het voormalige Gasthuishof het St. Bernardusgesticht gebouwd dat op zijn beurt in 1882 door een nieuw gesticht werd vervangen naar een ontwerp van de architect P.H. Laarman. Het Gasthofpoortje uit 1732 werd echter gehandhaafd. De bank annexeerde tot in 1914, toen het St. Bernardusgesticht bij de bank werd getrokken, panden aan de Turfmarkt. Op enkele panden na is de rest van de Oude Turfmarkt volledig vervangen voor 19de-eeuwse bebouwing.

De Nieuwe Doelenstraat ontkwam evenmin aan de nieuwe tijd. Veel rijke bewoners woonden er niet meer. Naast het Zusterhuis behorend bij het gasthuis gingen hotels van naam hier de dienst uitmaken en één daarvan was Hotel des Pays Bas, begonnen in 1850, dat lag ter plaatse van de Huidige Binnengasthuisstraat.

Na-oorlogse plannen en wijzigingen

Begin jaren '60 ontwikkelde de Nederlandse Bank een plan om tussen de Kloveniersburgwal, de Nieuwe Doelenstraat, de oude Turfmarkt en de Grimburgwal een nieuw bankcomplex te realiseren. Ten behoeve daarvan werd alvast het Hotel des Pays Bas in de Nieuwe Doelenstraat gesloopt alwaar zich nog steeds een gapend gat in de straatwand bevindt. Nadat prof. M. Duintjer een besloten prijsvraag voor de nieuwbouw had gewonnen, werd uiteindelijk tot de nu gerealiseerde nieuwbouw aan het Frederiksplein besloten. Aan het smeden van snode plannen ten koste van het Binnengasthuisterrein kwam echter geen einde. Met het vertrek van het Binnengasthuis in 1981 werd het voormalige ziekenhuiscomplex een universitair domein. Als aanzet hiervoor had de UvA in 1980 een plan ontwikkeld dat voorzag in grootschalige nieuwbouw en gedeeltelijke sloop van het complex. Een storm van protest was het gevolg en de UvA werd gedwongen een plan te ontwikkelen waarbij de bestaande bebouwing werd gehandhaafd.

In 1983 ging het Anatomiegebouw uit 1875 tegen de vlakte om plaats te maken voor sociale woningbouw van Woningbouwvereniging Lieven de Key naar een ontwerp van Paul de Ley. De afbraak van Hotel des Pays Bas had hiervoor reeds ruimte geschapen en met de komst van de woningen ontstond de Binnengasthuisstraat die in 1986 gezelschap kreeg van de Vendelstraat, ontstaan door een poort ten behoeve van een wandel en fietsroute van het BG-terrein naar de Kloveniersburgwal. De gesloten rand van het gasthuis was definitief doorbroken. De UvA had met de vertrek van het ziekenhuis zich voorgenomen het BG-terrein 'terug te geven aan de stad', een uitermate openbare functie ontstond met de komst van mensa Het Atrium in 1988 naar een ontwerp van architect P.A.M. Dirks. De publieke gaarkeuken is

opgetrokken tussen de mannen- en vrouwenvleugel van het 'Nieuw Klinikum' uit 1889 van de architect H. Leguyt.

Het Administratiegebouw uit 1913 van architect J.M. van der Mey stond op de sloopnominatie sinds de eerste vernieuwingsplannen van 1980. De twist hieromtrent heeft een decennium geduurd, en in 1991 werd aangevangen met de sloop. De UvA had een sloopvergunning op zak en de Rijksdienst voor Monumentenzorg reageerde niet op een aanvraag tot rijksmonument van de stichting Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad. Een foutje, naar bleek, en de RDMZ wist op het laatste moment volledige sloop te verijdelen. Ter vervanging van de gesloopte achterkant van het administratiegebouw kwam een aanbouw van de architect Theo Bosch.

Een uniek complex op een unieke structuur

De binnenstad van Amsterdam bestaat voor het merendeel uit 19de-eeuwse bebouwing op een 17de-eeuwse of oudere structuur. Ook bij het Binnengasthuis is een 19de-eeuws complex op een oudere basis. De gesloten structuur met daarbinnen groene oases in de vorm van hoven is in grote lijnen intact gebleven. De mutaties hierin zijn het gevolg van na-oorlogse ontwikkelingen. Sloop van Hotel des Pays Bas, de komst van de Binnengasthuisstraat in combinatie met woningbouw, en de Vendelstraat hebben deze gesloten structuur gebroken. De rust-enclave in de stad is verstoord door het idee het terrein 'terug te geven aan de stad'. Het BG-terrein is altijd afgezonderd geweest van de stad, hetgeen geleid heeft tot een bijzondere structuur. Teruggeven is derhalve een ideefixe. De woningbouw bijvoorbeeld is een element dat cultuurhistorisch gezien niet op het terrein thuis hoort.

De diverse gebouwen van het Binnengasthuis zijn niet als individuele gebouwen te zien maar vormen tezamen een complex dat niet alleen typologisch uniek is, maar ook door de onderlinge samenhang bijzonder is. Het Binnengasthuis, dat ruim vier eeuwen het grootste ziekenhuis van Amsterdam was, is sociaal-historisch en typologisch van nationaal belang als zeldzaam voorbeeld van een negentiende eeuwse ziekenhuiscomplex. De gebouwen van het complex, die op zichzelf al interessant zijn door hun architectonische kwaliteit alsmede voor het oeuvre van de architecten, vormen door de onderlinge situering en gesloten relatie tot de stad, één geheel.

Conclusies en aanbevelingen

Wat maakt het Binnengasthuisterrein nu zo bijzonder? Ten eerste huisvest het een 19de-eeuws ziekenhuiscomplex, een zeldzaamheid waar vele befaamde Amsterdamse architecten hun bijdragen aan hebben geleverd. Ten tweede is ook de bijzondere structuur uniek, ontstaan door een geïsoleerde ligging als gevolg van een gesloten bebouwingsrand waarbinnen de gebouwen zijn ingepast in combinatie met groenstructuren.

De historische bebouwing in het gebied is sociaal-cultuurhistorisch en architectuurhistorisch van nationaal historisch belang en dient derhalve bewaard te blijven. De gebouwen zijn in opzet en structuur eenvoudig aan te passen, zonder al te grote ingrepen, voor een nieuwe bestemming.

Het gesloten karakter van het gebied dient gehandhaafd te blijven of sterker nog het BG-terrein zou de stad weer 'ontnomen' moeten worden. Het gat vullen wat ontstaan is met de sloop van Hotel des Pays Bas en het verwijderen van de detonerende sociale woningbouw zou historisch gezien wenselijk zijn.

Het inpassen van een Universiteitsbibliotheek op het Binnengasthuisterrein zal met grote zorg moeten gebeuren. De UB mag niet ten kosten van de historische bebouwing tot stand komen. Het voormalige gasthuiscomplex kan een nieuwe levensfase ingaan als onderdeel van een nieuwe UB. In de gebouwen zijn allerlei dienstbaarheden verbonden aan een bibliotheek denkbaar. Verder dient de gesloten structuur van het gebied gecombineerd met de groene hoven in het gebied te worden hersteld. De hoogte van een nieuwe invulling mag mede vanuit het beschermd stadsgezicht-perspectief, niet boven de bestaande bebouwing uit komen.

Een UB op historische gronden gedeeltelijk gehuisvest in bebouwing die verbonden is met de oorsprong van de Universiteit van Amsterdam, het Athenaeum Illustre, sluit veel meer aan bij de 'corporate identity' gedachte van de UvA dan grootschalige nieuwbouw verborgen achter een historische schil.

Bureau Monumentenzorg
Han van der Zanden
8 juni 1999

Literatuur

- ▶ Moulin, D. de, I.H. van Eeghen, R. Meischke, *Vier eeuwen Amsterdams Binnegasthuis. Drie bijdragen over de Geschiedenis van een gasthuis*, Wormer, 1881.
- ▶ *De geschiedenis van de Binnengasthuisterrein en de Oude Turfmarkt*, drukkerij UvA, Amsterdam, 1976.
- ▶ *Naar een plan voor het Binnengasthuisterrein, deel 1 en 2*, Werkgroep Binnengasthuisareaal, 1980/1881.
- ▶ Schipper, J., 'De universiteit hersteld de stad', *Ons Amsterdam*, 28 (1976), 162-168.
- ▶ Wagenaar, J., 'Nonnen, zieken, studenten- en nu ook andere Burgers', *Ons Amsterdam*, 40 (1988), 352-356.

Bijlage

De UvA heeft het plan om op het Binnengasthuisterrein een nieuwe Universiteitsbibliotheek te bouwen, ten koste van de voormalige Tweede Chirurgische Kliniek, het voormalige Zusterhuis gelegen tussen de Nieuwe Doelenstraat de Vendelstraat en de Binnengasthuisstraat, en Oude Turfmarkt 129 tot 139.

F.W.M. Poggenbeek

De Amsterdamse architect Poggenbeek, geboren in 1860 en overleden in 1922, vrijwel een leeftijdgenoot van H.P. Berlage dus, werd bij zijn overlijden in het Bouwkundig Weekblad getypeerd als een van die '...oudere architecten die de kentering in de bouwkunst in de jaren tussen 1890 en 1900 wel hebben gevoeld, de betekenis ervan wel hebben begrepen, en gewaardeerd, maar die zelf de stap niet hebben durven doen die voor hen al de banden met het verleden zou hebben doen verbreken'. Poggenbeek wilde wel moderniseren maar niet modern zijn, en dit geldt voor vele van zijn leeftijdgenoten, zelfs Berlage streefde wel naar zakelijkheid, maar niet naar 'Nieuwe Zakelijkheid'. Het vroege werk van Poggenbeek behoort stilistisch tot de neo-renaissance, en is van hoge kwaliteit: Nieuwe Doelenstraat 12-14 (1889), Herengracht 255A (1895), Keizersgracht 473-479 (1896). Onder invloed van de reeds in het bovenstaande genoemde 'kentering', kreeg zijn latere werk een steeds zakelijker karakter. De gebouwen die hij ontwierp voor het Binnengasthuis zijn representatief voor dit deel van zijn oeuvre.

De Tweede Chirurgische Kliniek - 1897

Dit gebouw bestaat uit twee vrijwel haaks op elkaar staande vleugels van verschillende lengte, die zijn verbonden door een middengebouw met een centraal trappenhuis en de kamers voor de doktoren. Het meest opvallende gegeven in dit gebouw is de vijfzijdige en twee bouwlagen hoge, amfiteatersgewijs ingerichte operatie- en collegezaal. De buitenzijde van de kliniek wordt gekenmerkt door de hoektoren aan het middengebouw, met klok en spitsvormige bekroning, alsmede de architectonische middelen waarmee de sobere baksteenarchitectuur verlevendigd is, zoals in- en uitspringende geveldelen, in hoogte verspringende gootlijsten, verdiept geplaatste ramen in getoogde en deels gekoppelde vensteropeningen, de toepassing van decoratief metselwerk, natuurstenen blokken en spuwversiersels, en een samenspel van schilddaken en dakkapellen. Met deze middelen heeft Poggenbeek een zorgvuldig gecomponeerd geheel gemaakt, dat is afgestemd op de situering binnen het Gasthuisterrein. De monumentaal opgezette gevel van het middengebouw, met daarin de ingangspartij, ligt tegenover de hoofdingang van het ziekenhuis. De operatie-collegezaal in de lange vleugel aan de Vendelstraat ligt tegenover de ronde collegezaal - nu aan het oog onttrokken door het 'atrium' - van het Klinisch Ziekenhuis.

In het algemeen kan gesteld worden dat zowel het in- als het exterieur nog geheel intact zijn. Inwendig is vrijwel overal de structuur nog aanwezig, slechts op enkele plaatsen zijn ruimten met elkaar verbonden of tussenniveau's gecreëerd. Waardevolle elementen zijn de trappen met fraai gedecoreerde ijzeren hekwerken, en vooral natuurlijk de operatie-collegezaal. Deze voldeed indertijd aan de modernste eisen, was in 1902 het toneel van de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Heelkunde, en is thans voor zover bekend - let wel - het enig overgebleven voorbeeld van een amfiteatersgewijs opgezette operatie-collegezaal in Amster-

hoy in het?

dam waarvan ook het interieur nog aanwezig is.

Het Zusterhuis - 1897, 1900, 1913

Tegelijk met de Tweede Chirurgische Kliniek werd aan het Binnengasthuis voor het eerst een apart Zusterhuis toegevoegd, eveneens, en in dezelfde stijl, ontworpen door Poggenbeek. Deze nieuwe voorziening was nodig als gevolg van de verbetering van de verpleging in de jaren tachtig, en van het besluit om ook op de mannenzalen de verpleging door vrouwelijk personeel te doen geschieden. Het Zusterhuis werd gesitueerd op de plaats van een gedeelte van het Doelenhotel aan de oneven zijde van de Nieuwe Doelenstraat. Zo ontstond in samenhang met de belendende bebouwing en de Tweede Chirurgische Kliniek een afgesloten bouwblok met een binnentuin. Tijdens de bouw, in 1898, besloot de Gemeenteraad de werktijd van zusters te verkorten tot tien uur per dag, waardoor het aantal zusters in het Binnengasthuis steeg van 85 tot 111. Met het oog hierop werd het Zusterhuis twee jaar later in dezelfde stijl uitgebreid in de richting van de Munttoren. Dit toegevoegde bouwdeel, waarvoor drie panden in de Nieuwe Doelenstraat moesten wijken, sloot aan op de korte vleugel van de Tweede chirurgische Kliniek, zodat het bouwwerk van Poggenbeek al bijna uitgroeide tot een geheel stedelijk bouwblok. In 1913 werd het laatste deel van het Zusterhuis gebouwd, omdat de werktijd van de zusters in 1911 was gereduceerd tot negen uur. Deze vleugel is gesitueerd aan de Kloveniersburgwal.

Bij de stompe hoek tussen Nieuwe Doelenstraat en Kloveniersburgwal is het bouwvolume om stedenbouwkundige redenen ondiep en laag. Dit laatste is bereikt door het introduceren van een kleinere verdiepinghoogte, waardoor tevens een levendiger straatbeeld ontstaat. Kenmerkende elementen voor het Zusterhuis als geheel zijn de verschillende topgevels, de regelmatig gesitueerde dakkapellen met ver overstekende dakjes en bolvormige bekroningen, het decoratieve metselwerk in de vorm van pilasters onder de topgevels en tandfriezen onder de gootlijsten, en het traliewerk op de begane grond dat in sommige gevallen is voorzien van een in Art Nouveau trant gedecoreerde smeedijzeren borstwering.

Thans biedt het voormalige zusterhuis onderdak aan de Informatie Beheergroep en de Faculteit der Wijsbegeerte, terwijl de vleugel aan de Kloveniersburgwal grotendeels is bestemd voor jongerenhuisvesting. Ten behoeve hiervan is het interieur aangepast, maar ook hier geldt dat het interieur nog grotendeels intact is. Het exterieur is eveneens vrijwel ongeschonden.

Doordat zowel het oorspronkelijke Zusterhuis als de twee uitbreidingen in architectonisch opzicht nauw aansluiten op de kliniek kan gesproken worden van één complex dat rond een binnentuin is gebouwd. Dit vertegenwoordigt om meerdere redenen een belangrijke cultuurhistorische waarde.

In de eerste plaats heeft het geheel architectuurhistorische betekenis als een met zorg ontworpen gaaf voorbeeld van grootschalige bouwkunst van rond de eeuwwisseling. Het zo typisch Nederlandse rationalisme uit die periode komt hier sterk tot uitdrukking. In het oeuvre van Poggenbeek is het complex representatief voor de laatste ontwikkelingsfase van zijn denken als ontwerper. Hierin spelen historische stijlvormen geen rol meer, en is bewust gezocht naar een samenspel van een rationele bouwwijze en een schilderachtige silhouetwerking en detaillering. Ondanks bestemmingswijzigingen is het geheel nog grotendeels intact.

Drie Vingboonspanden (Oude Turfmarkt 129):

De regenten van het gasthuis gaven in 1642 de befaamde Amsterdamse bouwmeester Philips

Vingboons opdracht tot de bouw van negen huizen aan de Oude Turfmarkt. Het gasthuis werd in 1808, ten tijde van de Franse overheersing, min of meer gedwongen de panden aan de overheid te verkopen. Na vertrek van de Fransen verkocht de overheid in 1814 de panden aan de Nederlandse bank. Vier van de Vingboonspanden, waaronder de nummers 129 en 131, werden in 1855 verbouwd door de bank, die tussen 1864 en 1868 een nieuw kantoor liet bouwen door de architect W.A. Froger. De panden rechts naast de bank, Oude Turfmarkt 129 en 131 werden verbouwd tot respectievelijk woning voor de president en woning voor de secretaris.

Het Vingboonspand Oude Turfmarkt 133, dat in 1888 door een particulier van een nieuwe neo-classicistische gevel was voorzien werd in 1920 bij de bank geannexeerd. Voor de drie resterende Vingboonspanden, Oude Turfmarkt 129-131-133, is toen een nieuwe gevel geplaatst.

Mede door de sobere instelling van de bank en de wens zo veel mogelijk van de oorspronkelijke panden te handhaven zijn de structuur en diverse elementen van de panden nog intact.

Sint Bernardusgesticht (Oude Turfmarkt 139):

Rechts naast het Gasthuishofpoortje, nr. 135 uit 1732, werd in 1842-43 het St. Bernardusgesticht gebouwd. Het Gasthuishof ging toen over naar het gesticht. In 1882 gaf het St. Bernardusgesticht de architect P.H. Laarman de opdracht een nieuw gesticht te bouwen waarbij het Gasthuishof verdween.

In 1912 werd het gesticht verkocht aan de Bank die in 1914 het gebouw met nr. 137 liet uitbreiden door de architect (beter bekend als schilder) H.J.M. Misset. In 1926 is het pand verbouwd en uitgebreid met nr. 135 door de architect Ed Cuypers. Het Binnengasthuispoortje is hierbij gehandhaafd. Het was één van de laatste opdrachten van de in 1927 overleden architect.

Het terrein

De gebouwen zijn sociaalhistorisch en typologisch van belang als onderdeel van het voormalige Binnengasthuis, dat ruim vier eeuwen lang het grootste ziekenhuis in de binnenstad was. Van dit ziekenhuis resteert een tiental gebouwen, tussen 1868 en 1913 tot stand gekomen en door verschillende architecten in diverse bouwstijlen ontworpen. Behalve Poggenbeeks Chirurgische Kliniek en Zusterhuis zijn dit: de Kraamkliniek (A.N. Godefroy, 1877), het Vrouwenverband (A.N. Godefroy en B. de Greef, 1877), de wachtkamer-apotheek (A.N. Godefroy, 1877), het Laboratorium voor de Artsenijbereidkunde (W.H. Springer, 1881), het Klinisch Ziekenhuis (H. Leguyt, 1888), het Keukengebouw (Publieke Werken, 1909), de Stads- en Gasthuis-apotheek (H. Leguyt, 1888), en het Administratiegebouw (J.M. van der Mey, 1913).

Al deze gebouwen zijn in het kader van het Monumenten Selectie Project (MSP) voorgedragen voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst.